

STATUS INTERMORFU W STRUKTURZE CIĄGU MORFOLOGICZNEGO

Cechą charakterystyczną analiz i opisów systemu słowotwórczego języków słowiańskich w ostatnim dwudziestoleciu jest ogromne zróżnicowanie metodologiczne i terminologiczne. W dużym stopniu utrudnia to, a czasem wręcz uniemożliwia porównywanie wyników, czy tworzenie ujęć syntetycznych. Różnice zachodzą nie tylko w sposobie opracowywania poszczególnych języków, ale także w teoriach stosowanych w opisie jednego języka. Tu interesuje mnie sposób traktowania sufiksalnych formantów złożonych.

W derywatologii radzieckiej - jak zauważyła Z. Skoumalová¹ - mamy do czynienia z kilkoma różnymi pojęciami rozszerzonych formantów, które uwzględniają nie tylko pozycję segmentu rozszerzającego, ale również jego semantyczne naćechowanie:

- 1) Całe kompleksy traktowane są jako warianty lub alowarianty sufiksów, przy czym segment rozszerzający uważany jest za inherentną część sufiksu (Gramatyka 1970)²;
- 2) Lewy segment interpretowany jest jako interfiks, to jest jednostka jednoplanowa, pusta semantycznie, która nie wnosi nic nowego do sufiksu podstawowego (Je. A. Ziemska)³;
- 3) Lewy segment uważany jest za element formantu lub podstawy, w zależności od aktualnych procesów derywacyjnych (N. A. Janko-Trinickaja, A. V. Isačenko, V. V. Łopatin)⁴.

Dla Łopatina momentem decydującym o przynależności elementu "spornego" do morfu prawego lub lewego jest specyfika segmentów tworzących wyraz, specyfika rdzenia jako jednostki rozróżniającej wyrazy, i specyfika afiksów jako jednostek uogólniających, utożsamiających, co pociąga za sobą traktowanie jako sufiksów tylko zjawisk regularnych, typowych. Dlatego sporne jednostki nieregularne uznaje on za element

podstawy (np. *algebra-ičeskij*), czy rozszerzenia rdzeni werbalnych o spółgłoski *t*, *ž*, *w* itp. Natomiast sporny element należy do sufiksu, gdy: 1) tworzy z morfemem sufiksальnym funkcjonalnie nowy sufiks (*-lščik* w odróżnieniu od *-ščik* służący tylko do derywowania nazw osób), 2) jeśli nie tworząc odrębnego pod względem znaczeniowym sufiksu, łączy się z podstawami posiadającymi określone morfonologiczne lub semantyczne nacechowanie (przypisuje się mu wtedy status elementu formującego odrębny morf: *-sk-*/*-ovsk-*, *-ansk-*, *-ičesk-* itp.), 3) jeśli dany segment zawsze łączy się w określonych derywatach z jednym i tym samym morfem sufiksальnym, stanowi część tego morfu, np. *-t-* w sufiksie *-tel*.

L. Lönngren⁵ ten segment, którym temat derywatu różni się od tematu podstawy derywacyjnej odnosi do sufiksu. Sufiks może zawierać mniejsze jednostki morfologiczne (w tym też pozbawione samodzielnego znaczenia) "submorfy". Jeżeli sufiksy złożone zawierają ten sam submorf finalny, traktowane są przez Lönngrena jako alomorfy jednego morfemu.

W pracach czechosłowackich pojęcie formantu jako jednostki globalnej zarezerwowane jest dla analizy słowotwórczej, w analizie morfologicznej (morfemowej) przeważa tendencja do dzielenia formantów na segmenty minimalne (Z. F. Oliverius, J. Horecký)⁶. Dokulil⁷ używa pojęcia rozszerzony wariant sufiksu (lub krócej: rozszerzony sufiks). Slavíčková⁸ mówi o wariantach morfemów afiksальных lub złożonych morfemach sufiksальных. Rozszerzony wariant morfemu sufiksального ma też Z. Skoumalová⁹. Horecký natomiast pojęciem wariantu sufiksu posługuje się tylko wtedy, gdy sufiks złożony ma to samo znaczenie, co sufiks prosty.

Próbie interpretacji elementów składowych tzw. sufiksów złożonych w języku polskim dała M. Honowska¹⁰. Za K. Heltberg¹¹ wydzieliła w nich konektywy, tj. oznaczeniowe elementy, morfemy pełniące niemal wyłącznie rolę formalnych łączników. Próba ta została rozwinięta przez R. Laskowskiego, który przyjmuje, że złożony formant słowotwórczy

zbudowany jest z formantu prymarnego i m o r f e m u wstawnego usytuowanego między podstawą i formantem prymarnym. Ponadto uważa, że "możliwe jest wyodrębnienie funkcji spełnianej przez pierwszy korpus sufiksalny danego formantu, od funkcji wyrażanej przez drugi człon formantu (złożony z końcówek fleksyjnych i poprzedzającego je jednosylabowego korpusu sufiksalnego)"¹², co popiera przekonującymi analizami wybranych rzeczowników z dialektów laskich.

Jeszcze inaczej problem wygląda w ostatniej książce R. Grzegorzczkovej i J. Puzyniny¹³. Przyjmuje się tu, że leksemy zbudowane są z morfemów, tj. najmniejszych jednostek znaczących, przy czym określenie to stosuje się w najszerszym sensie słowa "znaczący". Jako morfemy traktuje się również jednostki w zasadzie znaczeniowo puste, pełniące tylko funkcje wewnątrztekstowe: transpozycji składniowej (*sprawnie ówiczny - sprawne ćwiczenie*) lub nawet tylko konstytuowanie nowego leksemu tożsamego semantycznie i syntaktycznie (por. *usza - uździenica*). Morfemy mogą być również składnikami części leksemów, np. formantu. W obrębie formantów o różnym stopniu rozbudowania wyróżnia się pewien inwariant (wariant podstawowy) oraz warianty, różniące się od niego stopniem rozbudowania. Wariant podstawowy występuje jako część składowa formantów bardziej rozbudowanych. Części formantów rozbudowanych (np. *-niak -ownia, -arstwo*), dające się wyodrębnić przy zestawieniu z formami podstawowymi (*-ak, -nia, -stwo*) nazywane są submorf(em)ami morf(em)ów afiksalnych. Określone funkcje przypisuje się całym wariantom, których części stanowią submorfemy. Dzięki temu pewne jednostki formalne mogą być segmentowane na mniejsze elementy (z których część lub wszystkie są morfemami) a jednocześnie mogą stanowić również morfemy jako całości. Ponadto istnieje w strukturze leksemu klasa jednostek określanych terminem konektyw. Są to części pojawiające się w izolowanych derywatach. Konektywy nie są submorfemami formantowymi, ale swoistym typem a l t e r n a c j i tematowych (np. *głup-t-ak*).

Nie miejsce tu na dyskusję z przedstawionymi wyżej koncepcjami słowotwórczymi. Ograniczę się jedynie do tezy, że do obronienia jest morfemiczny charakter elementów, które najogólniej rzecz biorąc są niefinalnymi składnikami formantów słowotwórczych. Przy czym przez morfem za Laskowskim rozumiem "element językowy złożony z pewnego znaczenia (zespołu funkcji językowych) i z sygnalizującego to znaczenie ciągu jednostek płaszczyzny wyrażania, stanowiącego formalną reprezentację (językowy wykładnik) tego znaczenia"¹⁴.

Powszechnie przyjmuje się, że na płaszczyźnie składniowej obok morfemów referencjalnych, odsyłających do rzeczywistości pozajęzykowej, występują morfemy o funkcji wewnątrztekstowej, polegającej na organizacji elementów językowych w wypowiedzenia (por. np. morfem czasu, czy trybu u czasownika wobec morfemu przypadku-liczby-rodzaju u przymiotnika lub spójniki). Nie widzę przeszkód, aby podobne dwie klasy jednostek wyróżniać na płaszczyźnie słowotwórczej. Mielibyśmy zatem klasę morfemów o funkcji semantycznej i klasę morfemów pozbawionych tej funkcji. Morfemy występujące w charakterze podstawy pełniłyby wyłącznie funkcję semantyczną, natomiast morfemy występujące w charakterze formantu byłyby bądź nacechowane pod względem znaczeniowym, bądź nienacechowane (por. wyżej). Przy czym za równouprawnione pod względem funkcjonalnego obciążenia należałoby uznać wszystkie komponenty formantu niezależnie od ich pozycji syntagmatycznej w ciągu.

O funkcjach sufiksów była już mowa. Segmenty niefinalne nazywane przeze mnie intermorfami¹⁵, mogą również pełnić dwie funkcje: 1) Funkcję semantyczną, znaczenie formantu jest wtedy sumą znaczeń elementów składowych (*ar + nia* = agentywność + pomieszczenie), intermorf precyzuje znaczenie sufiksu prostego, eliminuje wieloznaczność konstrukcji, co warunkuje jego częste pojawianie się przed sufiksami o niewyspecjalizowanej funkcji lub przed sufiksami strukturalnymi¹⁶, por. funkcję *-nia* w takich derywatach jak *przychodnia*,

załącznia, owocnia / fletnia oraz funkcję sufiksu *-arnia* w *kawiarnia, mleczarnia, drukarnia* itp.;

2) funkcje strukturalną, która realizuje się jako:

2.1. Funkcja konektywna, polegająca na łączeniu elementów, które bądź ze względów dystrybucyjnych, bądź ze względów fonologicznych nie mogą ze sobą sąsiadować: por. np.

funkcję intermorfu *-al-* występującego w powiązaniu z sufiksem przymiotnikowym *-ski* w derywatach odczasownikowych typu *dąsałski, guźdrałski* oraz funkcję intermorfów *-t-*, *-l-* w derywatach typu *datek, gnilec, bywalec*;

2.2. Funkcja delimitacyjna, polegająca na maksymalizacji opozycji między podstawą i derywatem:

2.2.1. na płaszczyźnie morfologicznej - zapobieganie alternacjom zacierającym czytelność formacji, por. *kongijski* - **konski*, *marsjański* - **marski*, *dantejski* - **dancki* itp.;

2.2.2. na płaszczyźnie strukturalnej: a) rozbudowywanie struktury będące przejawem tendencji do aglutynacyjności w słowotwórstwie, np. *okazyjny* - *okazjonalny*, b) ograniczenia dystrybucyjne, por. zakres występowania formantów *-elnia, -alnia, -ownia*.

Funkcja strukturalna intermorfów jest najmniej dyskusyjna. Wątpliwości nasuwają się przy interpretacji ich semantycznej wartości. Stosunkowo najprostsze wypadki to te, w których morfem wstawny identyfikuje się formalnie z jakimś finalnym przyrostkiem słowotwórczym, wówczas intermorf może spełniać określoną funkcję semantyczną właściwą temu przyrostkowi. Np. w sekundarnym formancie *-arnia*¹⁷ wydzielonym w takich rzeczownikach jak *malarnia, piekarnia, greplarnia* występują dwie jednostki: intermorf *-ar-* oraz sufiks prymarny *-nia*. Sufiksowi *-nia* przypisuje się znaczenie lokatywne, natomiast intermorfowi identycznemu formalnie z sufiksem rzeczownikowym *-arz* (*malarz, piekarz, greplarz*) przypisuje znaczenie agentywne. Kształtowanie się funkcji segmentu *-ar-* pozwolą nam prześledzić następujące przykłady:

- mleczarnia* 1) 'miejsce pracy mleczarza'
2) 'miejsce, gdzie {kupuje się, sprzedaje się, przerabia się} mleko'
- palmiarnia* 1) -
2) 'miejsce, gdzie hoduje się palmy'
- drukarnia* 1) 'miejsce pracy drukarza'
2) 'miejsce, gdzie produkuje się druki'
3) 'miejsce, gdzie się drukuje'
- powielarnia* 1) -
2) -
3) 'miejsce, gdzie się powiela'
- psiarnia* 1) -
2) 'miejsce (pomieszczenie), gdzie hoduje się psy'
3) -
4) 'gromada psów'
- dzieciarnia* 1) -
2) -
3) -
4) 'gromada dzieci'

Przytoczone wyżej przykłady miały dowieść, że 1) intermorf *-ar-* zawarty w formancie *-arnia* jest tożsamy funkcjonalnie z sufiksem *-arz* (*mleczarnia*), 2) intermorf *-ar-* zachowuje tę samą funkcję również w tych formacjach, które nie mają towarzyszącej motywacji przez rzeczownik z sufiksem *-arz*, jeśli spełnione są te same warunki kontekstualne, tzn. podstawa jest rzeczownikiem, sufiks *-nia* ma znaczenie lokatywne (*palmiarnia*), 3) zachodzi proces dublowania znaczenia agentywnego intermorfu *-ar-* przez podstawę czasownikową, formant *-arnia* niemal wyłącznie występuje w powiązaniu z czasownikami przechodnimi, (*drukarnia* w znaczeniu 3., *powielarnia*), 4) zachodzi proces neutralizacji znaczenia agentywnego intermorfu *-ar-*, gdy zmianie ulega funkcja sufiksu *-nia* (*psiarnia* w znaczeniu 4., *dzieciarnia*).

Jeśli chodzi o miejsce intermorfu w strukturze leksemu, to wydaje się, że może być ono różnie określane w zależności od typu analizy. Z punktu widzenia analizy derywacyjnej intermorf traktowałabym jako inherentną część formantu, tej części derywatu, którą się on różni od podstawy. W analizie morfotaktycznej wydzielałabym intermorf jako segment znajdujący się między podstawą i sufiksem prostym, determinowany przez podstawę (np. *j, t, l, ź, w* po podstawach, najczęściej czasownikowych, o wygłosie samogłoskowym) lub przez sufiks (np. po podstawach przymiotnikowych *-ut-*, *-eń-*, *-uś-*, gdy po nich następuje sufiks *-ki*: *malutki, małeńki, małuśki* oraz intermorf *-uch-*, gdy sufiksem przymiotnikowym jest *-ny*: *maluchny*). Najwięcej kłopotów sprawia interpretacja czynników determinujących wystąpienie intermorfów izolowanych. Każdy ciąg morfologiczny wymaga tu oddzielnego rozpatrzenia tak w kontekście danego typu derywacyjnego, jak i na tle derywatów odpowiedniego gniazda słowotwórczego (por. np. funkcjonujący w systemie przymiotnikowym języka polskiego intermorf *-ew-*, który występuje w powiązaniu z sufiksem *-ski*: *królewski*, a traktowany przeze mnie jako jednostka implikowana przez podstawę, pojawia się bowiem w innych derywatach nominalnych zawierających podstawę *król*: *królewicz, królowna, królewiatko, królestwo*).

PRZYPISY

- 1 Por. Skoumalová Z., *Status tzv. kmenotvorných přípon slovesných v slovanských jazycích, zvláště v ruštině*, Praha 1976, zwłaszcza s. 33-42.
- 2 *Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka*, red. N. Ju. Švedova, Moskva 1970.
- 3 Zemskaia Je. A., *Sovremennyj russkij jazyk. Slovoobrazovanie*. Moskva 1973.
- 4 Janko-Trinickaja N. A., "Fleksii bazovogo slova v morfoložičeski vyvodimoj osnove". *Učenyje zapiski Moskovskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo instituta* 341, *Voprosy filologii* 1969, s. 383-389;

- Isačenko A. V., "Morpheme Classes, Deep Structure, and Russian Indeclinables". *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 12, 1969, s. 48-72; Lopatin V. V., *Russkaja slovoobrazovatel'naja morfemika*, Moskva 1977.
- 5 Lönngren L., *Russkie derivacionnye suffiksiy*. Uppsala 1978.
 - 6 Oliverius Z. F., "Morfemnyj analiz sovremennogo russkogo jazyka", (w:) *Problemy sovremennoj lingvistiki*, Praha 1967, s. 9-78; Horecký J., *Morfematická štruktúra slovenčiny*, Bratislava 1964; tenże, *Slovo-tvorná sústava slovenčiny*, Bratislava 1959.
 - 7 Dokulil M., *Tvoření slov v češtině*, 1. *Teorie odvozování slov*. Praha 1962.
 - 8 Slavíčková E., *Morfematický retrogradní slovník češtiny*. Praha 1975.
 - 9 Skoumalová Z., *op. cit.*
 - 10 Brodowska-Honowska M., *Zarys klasyfikacji polskich derywatów*. Wrocław 1967.
 - 11 Heltberg-Netteberg K., "O funkcji konektywnej przyrostków", *Scandoslavica* VII, 1961, s. 286-299.
 - 12 Laskowski R., *Derywacja rzeczowników w dialektach laskich*. Wrocław cz. I - 1966; cz. II - 1971, s. 148.
 - 13 Grzegorzczkowa R., Puzynina J., *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego*. Warszawa 1979.
 - 14 *Gramatyka języka polskiego* (w druku).
 - 15 Por. Kowalik K., *Budowa morfologiczna przymiotników polskich*. Wrocław 1977.
 - 16 Por. Laskowski R., *Derywacja ...*, cz. II, s. 147-151.
 - 17 Opieram się na danych z cytowanej książki R. Grzegorzczkowej i J. Puzyniny.